

DR. BANDA ÁDÁM

Bartók Béla 2. rapszódia hegedűre és zongorára BB 96a (1928, rev. 1935) befejezésváltozatainak evolúciója

Bartók Béla hegedűre írt kompozíciói között nem találunk még egy olyan művet, amelyen annyi átdolgozás történt volna sok éven át, mint a 2. rapszodián. Különösképpen a mű befejezése ment keresztül számos átalakuláson, az első lejegyzett változattól a végső, revideált kiadásig. Kialakulása bonyolult és időigényes folyamat volt. A több évig tartó fejlődéstörténet fázisai nyomonkövethetőek a fennmaradt kéziratanyagok segítségével. Tanulmányomban kizárólag a hegedű-zongora változat befejezésének evolúciójával foglalkozom.¹

Bartók mindkét rapszodiájához két, nyomtatásban megjelent befejezést komponált. A Szigeti Józsefnek ajánlott 1. rapszódia már két befejezéssel jelent meg 1929-ben,² a 2. rapszódia második befejezése pedig nyolc évvel az elsőkiadás után egy hosszú szerzői alkotófolyamat eredményeképpen készült el,³ és 1947-ben jelent meg nyomtatásban.

Bartók 1928 tavaszára komponálta meg a hegedűre és zongorára írt rapszodiákat. Ekkor mutatta meg a kéziratokat Székely Zoltánnak, amiket korábban a Bartók-házaspáron kívül senki sem látott.⁴ Felajánlotta, hogy válassza ki azt, amelyik neki jobban tetszik.⁵ Székely a 2. rapszódia mellett döntött, így a szerző neki dedikálta a művet, Szigetinek pedig az 1. rapszodiát.

A művek jegyzéke:⁶

BB 94a

1. rapszódia hegedűre és zongorára (1928) Szigeti Józsefnek dedikálva
két befejezés-változat

¹ A befejezés kezdete a második kiadás Friss tételének 39. zipferénél található. Béla Bartók: *Second Rhapsody for Violin and Piano*. (London: Boosey & Hawkes, ©1947).

² Denijs Dille (szerk.): „Briefe 1-175.” In: =U.ő (szerk.): *Documenta Bartókiana Heft 3*. (Budapest: Akadémiai Kiadó 1968). 143. Bartók Béla: *Rhapsody No. I. for violin & piano*. (Wien: Universal Edition, ©1929).

³ A Székely Zoltán számára komponált Hegedűversenynek is rögtön két befejezése jelent meg.

⁴ Claude Kenneson: *Székely and Bartók. A Story of a Friendship*. (Portland: Amadeus Press, 1994). 113.

⁵ I.h.

⁶ A Bartók Archívum jegyzéke alapján.

BB 94b

1. rapszódia hegedűre és zenekarra (1929) Szigeti Józsefnek dedikálva
két befejezés-változat

BB 96a

2. rapszódia hegedűre és zongorára (1928, rev. 1935) Székely Zoltánnak dedikálva
két befejezés-változat

BB 96b

2. rapszódia hegedűre és zenekarra (–1929, rev. 1935) Székely Zoltánnak dedikálva
két befejezés-változat

A 2. rapszódia hegedű-zongora változatának ősbemutatója 1928. november 19-én volt Székely Zoltán és Frid Géza előadásában az Amszterdami Concertgebouw Nagytermében.⁷ Bartók 1929 elején Oroszországban és Svájcban turnézott,⁸ így a szerzővel való első előadásra csak 1929. március 4-én került sor a londoni BBC koncertjének keretében.⁹ Ezen a estén Bartók és Székely mindkét rapszodiát előadta. Az 1. rapszodiának ez volt az ősbemutatója, az ekkor még kéziratból játszott 2. rapszodiának pedig az angliai bemutatója. Később Oxfordban ismét együtt játszottak,¹⁰ de az általam elért dokumentumok alapján úgy tűnik, hogy a 2. rapszódia nem hangzott el a koncerten.

Az 1928. november 19-i koncert teljes műsora:

Tartini: g-moll „Ördögtrilla”-szonáta

Schubert: D-dúr szonatina D. 384

Bartók: 2. rapszódia hegedűre és zongorára BB 96a

Pizetti: Canto

Castelnuovo-Tedesco: Capitan Fracassa

Ravel: Tzigane

⁷ Kenneson, *Székely and Bartók*, i.m., 117. A 2. rapszódia zenekari verziójának ősbemutatójára 1929. november 25-én került sor Budapesten. A Budapesti Filharmóniai Társaság Zenekarát Dohnányi Ernő vezényelte. ifj. Bartók Béla (szerk.): *Bartók Béla műhelyében*. (Budapest: Szépirodalmi könyvkiadó, 1982). 190.

⁸ I.m., 182-184.

⁹ ifj. Bartók Béla: *Apám életének krónikája*. (Budapest: Helikon Kiadó, 2006). 283.

¹⁰ Kenneson, *Székely and Bartók*, i.m., 118. A koncert pontos dátumáról nincsenek adataim.

Legfrissebb kutatásaim azt mutatják, hogy Bartók tizenötször játszotta el koncerten a 2. rapszódiaát. Legtöbbször, összesen nyolcszor Zathureczky Edével, négyszer Székely Zoltánnal és egy-egy alkalommal Licco Amarral, Antal Jenővel és Rudolf Kolisch-sal. Az 1932. május 15-i koncerten Licco Amarral csak a "Lassú"-t játszották el. Összehasonlításképpen megjegyzem, hogy Bartók az 1. rapszódiaát összesen 26-szor adta elő koncerten.¹¹

Bartók 2. rapszódia összes előadásának jegyzéke a szerzővel:

1. 1929.03.04. London, Arts Theater Club - Székely Zoltán
2. 1929.11.26. Budapest, Zeneakadémia - Székely Zoltán
3. 1932.05.15. Frankfurt rádió - Licco Amar
4. 1937.02.09. London, Cowdray Hall - Székely Zoltán
5. 1937.02.11. Hilversum - Székely Zoltán
6. 1938.03.27. Budapest, Magyar Színház - Zathureczky Ede
7. 1938.12.26. Budapest, Magyar Színház - Zathureczky Ede
8. 1939.02.08. Debrecen, Arany Bika Szálló - Zathureczky Ede
9. 1939.03.30. Parma, Városi Színház - Zathureczky Ede
10. 1939.03.31. Milano - Zathureczky Ede
11. 1939.04.01. Firenze, Pitti-palota - Zathureczky Ede
12. 1939.04.04. Roma, Sala di Santa Cecilia - Zathureczky Ede
13. 1939.11.26. Budapest, Corso Filmszínház - Zathureczky Ede
14. 1941.02.07. Princeton Egyetem, McCosh-terem - Antal Jenő
15. 1942.04.24. New York, McDowell Club - Rudolf Kolisch

Annak ellenére, hogy Bartók Székely Zoltánnal összesen 20 alkalommal játszott együtt,¹² a 2. rapszódiaát csupán négyszer adták elő. Székely Zoltán viszont Frid Gézával többször is eljátszotta a darabot. A két művész előadásában hallhatta először a közönség Franciaországban, 1933 januárjában Párizsban.¹³ 1937. január 25-én újra műsorra tűzték az Amszterdami Concertgebouw-ban, ahol a szerző is jelen volt.¹⁴ Bartók néhány nap múlva, 1937. február 3-án a

¹¹ 1932. február 29-én Spence Bessievel csak a "Lassú"-t tűzték műsorra.

¹² Banda Ádám: *Hubay Jenő tanítványainak kapcsolata Bartók Bélával*. DLA disszertáció. Budapest: Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2017. (Kézirat). VIII.

¹³ Kenneson, *Székely and Bartók*, i.m., 141.

¹⁴ A koncerten megszólalt Henk Badings holland zeneszerző műve is, aki ugyancsak jelen volt az előadáson. ifj. Bartók Béla, *Apám életének krónikája*, i.m., 388-389. Demény János: „Bartók Béla pályája delelőjén. Teremtő évek –

brüsszeli rádióban ismét hallotta Székely előadásában a Rapszodiát, ezúttal a zenekari verziót. A koncertről ezeket az elismerő szavakat írta: „Nagy örömem telt a (rettenetesen nehéz) »Falun«-ban és a II. rapsz.-ban, mert ezt a két művet még sohasem hallottam jó előadásban.”¹⁵ 1937 februárjában Székellyel kétszer is előadta a darabot¹⁶, majd levélben ajánlotta őt Paul Sachernek, hogy játsszák el a zenekari verziót.¹⁷ Így írt levelében Székely játékaról: „A brüsszeli rádióban febr. 3-án zenekarral játszott a 2. rapszodiát: olyan teljesítmény volt ez, amelynél szebbet nem kívánhatok.”¹⁸

Miután 1937. február 11-én utoljára játszotta el Székellyel közösen a művet, egy másik Hubay-tanítvánnyal folytatta a darab előadását. Zathureczky Ede összesen 20 alkalommal volt Bartók kamarapartnere, ebből majdnem a felén, nyolcszor illesztették programjukba a 2. rapszodiát. Közös előadásaik egyik legkülönlegesebb állomása az 1939. november 4-én megrendezett kamarakonzertjük volt a Kassai Művészeti Hetek keretén belül. A meghirdetett program szerint a 2. rapszodiát játszották volna.¹⁹ Az koncertet a rádió közvetítette, amelyből hangfelvétel is készült.²⁰ A felvételen az 1. rapszódia szerepel. A változtatás okáról semmit nem tudok, viszont ez a műsorváltozás eredményezte azt, hogy nem sikerült rögzíteni Bartók és Zathureczky játékaival a 2. rapszodiát. Tudomásom szerint Bartók előadásában nem készült hangfelvétel a műből, így ez az esemény egyedülálló lehetőség lett volna, hogy megörökítsék a szerzői előadást.

Székely Zoltán évtizedekig volt Bartók kamarapartnere, ő láthatta először az 1. rapszódia, a 2. rapszódia, a 2. hegedű-zongora szonáta és a Hegedűverseny (1938-39) kézíratait. Közéről figyelhette meg a művek kialakulásának folyamatát, amelyet más hegedűművész nem láthatott. Miután 1928 tavaszán Székely kiválaszthatta magának a két rapszódia közül a neki tetszőt, ugyanezen év szeptemberében Pásztory Dittától megkapta a rapszodiák hegedűszólamainak

világhódító alkotások (1927-1940).” In: Szabolcsi Bence–Bartha Dénes (szerk.): *Bartók Béla emlékére*. [=U.ők (szerk.): *Zenatudományi tanulmányok X*]. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962). 596.

¹⁵ Demény János (szerk.): *Bartók Béla levelei*. (Budapest: Zeneműkiadó, 1976). 546., Nem ez volt az első eset. Az 1929-es budapesti bemutató után Bartók nyíltan megvédte Székely játékát Haraszi Emil kritikájában megfogalmazott támadásaitól. Demény, „Bartók Béla pályája delelőjén.” I.m. 359, 363.

¹⁶ Bartók és Székely 1937. február 4-én is közös koncertet adtak, de a műsorukon nem szerepelt a 2. rapszódia. ifj. Bartók Béla, *Bartók Béla műhelyében*, i.m., 226-227.

¹⁷ Demény, *Bartók Béla levelei*, i.m., 547.

¹⁸ Demény János (szerk.): *Bartók Béla levelei*. (Budapest: Zeneműkiadó Vállalat, 1955). 422.

¹⁹ Homolya István: *Zathureczky Ede. Kovács Dénes előszavával*. [=Várnai Péter (szerk.): *Nagy magyar előadóművészek. XII*. (Budapest: Zeneműkiadó, 1972). 37.

²⁰ Bartók Béla: *Bartók Recordings from Private Collections. 2*. (Budapest: Hungaroton, 1995. HCD 12334-35). Bartók és Zathureczky ugyanezen a koncerten eljátszották a Bartók-Ország: *Magyar népdalok* című átiratot is.

kéziratait, metronomszámok nélkül.²¹ Ditta mutatta meg Székelynek a tempókat,²² majd Bartók és Székely 1928. szeptember 14-én elkezdtek próbálni.²³ Ez öt nappal a mű ősbemutatója előtt történt.

A bemutatók jegyzéke:

ősbemutató: Székely Zoltán, Frid Géza

1928. november 19., Amszterdam, Concertgebouw

első előadás a szerzővel: Bartók Béla, Székely Zoltán

1929. március 4., London Arts Theatre Club

magyarországi bemutató: Bartók Béla, Székely Zoltán

1929. november 26., Budapest, Zeneakadémia

A 2. rapszódia elsőkiadásának metszőpéldányát 1929. augusztus 12-én kapta meg az Universal Edition a szerzőtől.²⁴ Ez azt jelenti, hogy az ősbemutatón Székely és Frid, valamint az angliai bemutatón Székely és Bartók még kéziratból játszották a művet. Az elsőkiadás 1929 decemberében jelent meg.²⁵ Székely így emlékszik vissza a budapesti bemutatóra: „Amikor Budapesten először játszottam a Második Rapszodiát, a befejezés első nyomtatott változatát használtam.”²⁶ Székely 1929 novemberének végén még nem hivatalosan játszhatott az első kiadott verzió nyomtatott kottájából, mivel az csak a következő hónapban jelent meg. Az elsőkiadásban megjelent befejezésről Székely így vélekedik:

Kollégám, Fenyves Loránd az eredeti változatot játssza, mivel azt jobban szereti, de ez a befejezés valahogy nem igazán ihletett. Talán Bartók azért készítette ezt az eredeti befejezést, mivel az Első hegedűszonátának is hasonló a vége, és ez a karaktere. A későbbi verzióknak kissé édes jellege van, és nem igazán tüzes a befejezés, mint eredetileg. Van néhány jó ötlet benne, de nem úgy, ahogy egy ilyen műhöz illik, így bár az eredeti befejezésben volt némi hasonlóság az Első szonátával, az jobb volt. Sokkal markánsabb volt.²⁷

²¹ Kenneson, *Székely and Bartók*, i.m., 113.

²² Bartók és Ditta többször átjátszották a rapszódákat két zongorán. I.h.

²³ I.h.

²⁴ Somfai László: *Bartók Béla kompozíciós módszere*. (Budapest: Akkord, 2000). 200.

²⁵ I.m., 201.

²⁶ Kenneson, *Székely and Bartók*, i.m., 116. Saját fordítás.

²⁷ I.m., 115-116. Saját fordítás.

Székely elmondása szerint a budapesti bemutató után nem játszotta többet az elsőkiadásban megjelent verziót.²⁸ Isobel Moore-ral közösen kiadott lemezén is a második, revideált kiadást játssza.²⁹

Bartók, közel nyolc éven át tartó munka után, 1935. július 6-án elküldte a revideált hegedű-zongora változat végleges verzióját az Universal Editionnak.³⁰ Később, az Anschluss miatt megghiúsult az UE kiadás, így a második, 1945-ös revideált kiadás 1947-ben jelent meg a Boosey & Hawkes gondozásában. Félrevezető tehát az 1945-ös revízió megjelölés, mivel a 2. rapszódia új verziója már évekkel korábban elkészült. Az elnevezés a revideált kiadás metszőpéldánya³¹ hegedűszólamának első oldalán, közvetlenül Bartók neve alatt olvasható: "Revised Version 1945". A felirat nem Bartóktól származik, hanem a londoni szerkesztőtől.³² Később, a kiadott kottában is megjelent, ezért terjedhetett el a keletkezés téves évszáma.

Az 1935-ben befejezett revideált hegedű-zongora változathoz több lichtpaus másolat készült, amelyeket Bartók később felhasznált saját példányaiban munkapéldánynak és koncertjein játszópéldánynak is. Ez azt jelenti, hogy amíg a második kiadásra évekig várni kellett, addig elő tudta adni művét saját szerkesztésű kottáiból. A már nyomtatásban megjelent elsőkiadás adta alapját ezeknek a játszópéldányoknak. A lichtpaus másolatokból kivágta az új részeket és az elsőkiadás nyomtatott kottájába beragasztva, beillesztve játszani tudta a végleges verziót. A második, revideált kiadás metszőpéldányának alapját szintén az Universal Edition elsőkiadás adta, amely jól láthatóan egyik munkapéldánya volt. Ebbe a példányba illesztette, ragasztotta be szintén a lichtpaus másolatokból az új részeket. Ennek a metszőpéldánynak a hegedűszólama és zongoraszólama egyaránt sok kihúzást, bejegyzést, néhány apró javítást³³ és egyéb jegyzetet tartalmaz. Ezek nem képeznek új verziót és elemzésük nem témája tanulmányomnak.

Székely Zoltán így emlékszik vissza:

Ezt nem egészen értem: a Második Rapszódia befejezésének Bartók általi végleges átdolgozásáról van egy *Lichtpaus*-másolatom, amely a régi, háború előtti Universal Edition,

²⁸ I.m., 116.

²⁹ Great Hungarian Musicians: *Zoltán Székely*. (Budapest: Hungaroton. HCD 32061).

³⁰ Somfai, *Bartók Béla kompozíciós módszere*, i.m., 200.

³¹ Az általam a Bartók Archívumban megtekintett másolat jegyzékszám: javított példány, autográf betoldásokkal, a B&H 15890 revideált kiadás (1946) metszőpéldánya (PB 63VPVFC4).

³² Somfai, *Bartók Béla kompozíciós módszere*, i.m., 202.

³³ Megjegyzem, hogy a metszőpéldány zongorapartitúra utolsó oldal 24. ütemének második negyedén Bartók nyilvánvalóan véletlenül egy oktávval feljebb írta az "a" trillát és javította a revideált változatban megjelent "a"-ra.

előadáshoz használt másolatomba van beillesztve, mégis Bartók állítólag később, 1945-ben, Amerikában végezte el ezt az átdolgozást. Valójában az én előadás-példányomba beillesztett változtatások és a Boosey and Hawkes által kiadott, 1947-es átdolgozott kiadásban szereplő változtatások azonosak. Ebből arra következtettek, hogy Bartóknak már a háború előtt el kellett végeznie ezeket a változtatásokat, és elküldte nekem, mivel ezek a megjegyzések az ő kezéből vannak meg nekem a végleges megoldásaival együtt.³⁴

A Bartók Archívumban található gazdag kéziratanyag alapján szinte az összes változtatásról képet lehet kapni. Természetesen bármilyen lappangó kézirat előbukkanhat bármikor, ami árnyalhatja ezt a képet.³⁵

A két, kiadásban megjelent verzió radikálisan eltér egymástól. A Friss tétel erőteljes változtatásokon ment keresztül, különösen igaz ez a mű befejezésére. A két kiadott befejezés között több jelentős és számos kisebb változtatás történt, amelyek idejét sokszor lehetetlen meghatározni. Mégis látszik a strukturális fejlődés, lencsevégre kapható Bartók gondolkodása és műhelymunkája. Tisztán látszik, mennyire fontos volt számára a formai- és arányérzék, ahogyan a legalaposabb módon próbálta kialakítani a mű befejezését az egészhez viszonyítva.

Székely visszaemlékezésében kifejti a befejezések okozta problémákat:

„Befejezések! Oly sok készült a két rapszodiához. Bartók valahogy nem volt teljesen elégedett és folytatta ezeket a változtatásokat.”³⁶

„A Második Rapszodiához komponált befejezései sajátos problémát jelentenek. Sok van belőlük – négy, vagy öt.”³⁷

„Néhány dolog rejtélyes. Az ilyen felülvizsgálatok idején az ember emlékezhet a változások sorrendjére, de később néha nehéz rekonstruálni az események sorrendjét.”³⁸

³⁴ Kenneson, *Székely and Bartók*, i.m., 116. Saját fordítás.

³⁵ Az egyik ilyen példa a Sotheby 2017 őszi aukcióján megjelent – korábban magánkézben lévő – 2. rapszódia teljes autográf hegedű-zongora verziója. A kéziratot Bartók 1928-ban küldte el Székelynek Nijmegenbe, és két különböző befejezésváltozatot tartalmaz. <https://www.sothebyscn.com.cn/en/articles/bartoks-second-rhapsody> Utolsó megtekintés dátuma: 2022. július 15.

³⁶ I.m., 115. Saját fordítás.

³⁷ I.h. Saját fordítás.

³⁸ I.m., 116. Saját fordítás.

A befejezés-változatok az alábbi alappilléreken nyugszanak:

1. Kéziratból játszott előadások (1928)

1928. november 19. Amszterdam (ősbemutató)

1929. március 4. London (angliai bemutatón)

1929. november 26. Budapest (magyarországi bemutatón)

2. Elsőkiadás (1929) és különböző változatai

3. Revideált verzió (1935) és a kialakulásához vezető út

Összesen 18 befejezés-változatot fedeztem fel az első fogalmazványtól az utolsó változtatásig.³⁹ A mű kezdeti fázisaitól a végső verziókig a Fogalmazványban található meg az evolúció számos állomása.⁴⁰

A befejezés-változatok sorrendje nem az oldalszámok sorrendjében következik. A különböző hosszúságú verziók vegyesen vannak elrendezve a Fogalmazványban, így komponálásuk időrendjének meghatározása az újabb témarészek megjelenése és a már meglévő részek kiegészítései alapján kísérelhető meg. A kiindulópont a legrövidebb befejezés-változat, amelynek kiegészítései és további változatai nyomon követhetők a Fogalmazvány egyéb oldalain.⁴¹ Az egyes oldalakon tett többszörös javításokat egy változatnak veszem. Az egy kéziratban belüli változtatások időrendjének meghatározása majdhogynem lehetetlen. Elemzésem során a Fogalmazványban található keretbe foglalt oldalszámokra hivatkozom.

Az első befejezés-fogalmazvány a Fogalmazvány 12. oldalán kezdődik és a piros 16-os számmal jelzett töredék lapon fejeződik be. A 21 ütemből álló kezdeti fázis első hét üteme tehát a 12. oldalon,⁴² nagy része a 16. oldalon van lejegyezve. Ezen a papírtöredéken a vázlatos fogalmazvány öt sorban íródott, amelynek felső két sora a hegedűszólam, az alsó három sor a zongoraszólam. Érdekes, hogy láthatóan Bartók már a komponálás elején kihagyott egy sort a

³⁹ Somfai László mintegy tíz változatot említ. Somfai, *Bartók Béla kompozíciós módszere*, i.m., 200.

⁴⁰ Az általam a Bartók Archivumban megtekintett másolat jegyzékszám: Fogalmazvány (valamint a 14–22. és 3 további oldalon variánsok és befejezés-változatok) (PB 63VPS1ID1).

⁴¹ Székely megemlíti a befejezések evolúciójának kiindulását: „Bartók először csak néhány hanggal próbálkozott, majd hosszabb befejezést készített.” I.m., 115. Saját fordítás.

⁴² A 12. oldal utolsó ütemeiben van egy taktus, amiben Bartók a hegedűszólamba szünetet, a zongoraszólamba pedig egy J betűt írt. Ezt az ütemet nem számolom.

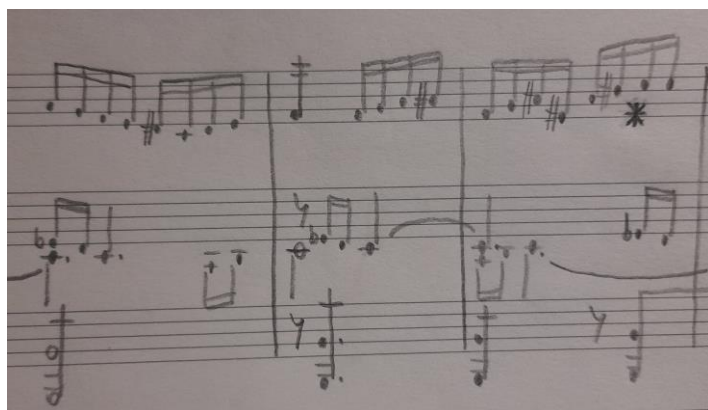
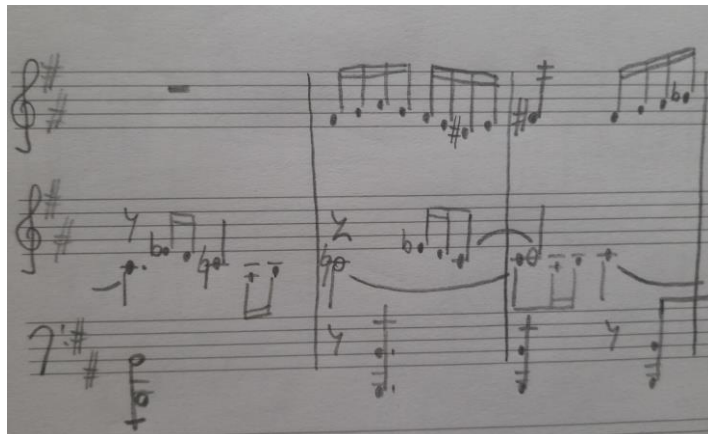
hegedű- és a zongoraszólam között, hogy legyen lehetősége és helye a javításokra. A hegedűszólam két sora két verziót képez. Néhány apró eltéréstől eltekintve kijelenthető, hogy a hegedűszólam első sorában az első változat, a második sorban a második változat hangjai jelennek meg. A két változat szorosan összekapcsolódik. A második verzió 25 ütemből áll. Bartók mindkettőben még változó ütemszámok nélkül, végig 2/4-ben jegyezte le a befejezést. Az ötödik sor a zongoraszólam bal kezének javított részeit, módosításait tartalmazza. A bal kéz érintetlenül hagyott, valamint az áthúzott részek ötödik, üres sorban pótolta hangjai együttesen kirajzolják a második változat zongoraszólamát. A változtatásokat Bartók girbe-gurba ütemvonalakkal köti össze a hegedűszólamban tett javításokkal. Tehát az érintetlenül hagyott és az áthúzott részek képezik az 1. változatot, az érintetlenül hagyott és az áthúzott részek helyett megkomponált új részek képezik a 2. változatot.

Az első hegedűsorban összesen két módosítás történt. Az egyik a 16. oldal 3-4. ütemében, a másik ugyanezen oldal utolsó ütemében: Bartók kitörölt két ütemet és a két sorban együttesen hat ütemmel pótolta. A szerkesztési mód nagyon egyszerű. A zongoraszólam bal kezében a 16. oldal 3., illetve 6-11. ütemeiben harmóniai és ritmikai változtatások történtek.

A befejezés-változatok utolsó néhány taktusa különösen sok átalakuláson ment keresztül, amelynek bemutatásával a tanulmányom befejező részében foglalkozom majd nagyobb részletességgel.

A következő, 3. változat a Fogalmazvány 15. oldalán folytatódik. Bartók kibővítette a 12. oldal végén lévő 7 ütemet és a 16. töredék oldal első 15 ütemét egy újabb 25 ütemes résszel a 15. oldalon. Az oldalak sorrendje megfejtethető, mivel a 16. oldalon a zongoraszólam 15. ütemében lévő félhang értékű „h” oktávot és „c”-t átköti a 15. oldal első, ugyancsak „h” oktáv és „c” hangjára, így nem zárul le a befejezés a 2. verzióban komponált módon, hanem folytatódik a 15. oldalon. A helyzetet bonyolítja, hogy Bartók utólag döntött úgy, hogy még egy plusz „h” oktáv és „c” ütemet beékel, ezt pedig a 15. oldal lapszélén pótolja és V-jellel „csillagozza” oda az oldal legelejére. Ez a beékelés vizuálisan két ütemet tartalmaz, de meggyőződésem, hogy ebből az első ütem azonos a 16. oldal említett ütemével. Ez a változat új témarészt tartalmaz. Több, mint 20 ütemen keresztül tizenhatodok, majd nyolcad-két tizenhatod elrendezésű ritmika jelenik meg, ami hatásosan előkészíti a záró ütemeket. A 3. változat összesen 48 ütemből áll. Még mindig nincsenek változó ütemszámok.

1. kottapéllda, az új témarész kezdete:

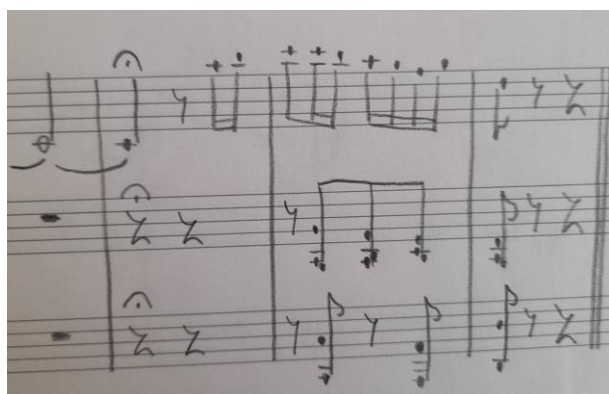
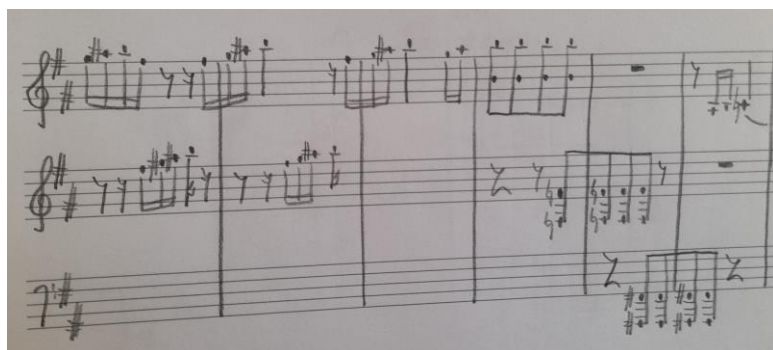
A csillaggal jelölt három hang az áthúzás miatt olvashatatlan. A szintén kétsoros hegedűszólamban Bartók innen kezdte lejegyezni a javított verziót a második sorban, abból vezettem vissza a lehetséges hangokat.

A 3. változatban jelenik meg először az a szakasz, ami Székely elmondása szerint hasonlít az 1. hegedű-zongora szonáta befejezésére.⁴³ A sűrű, vadabb, folyamatos tizenhatod mozgás előadói szempontból nagyobb kihívást jelent az eddigi verziókhöz képest és valóban hasonló az 1. szonáta 3. tételének hangzásvilágához. A karakter később része maradt a nyomtatásban megjelent elsőkiadásnak is. Bartók a 3. változat kéziratát áthúzásokkal és javításokkal alakította – itt is két sorban –, így megszületett az újabb, 4. változat. A Fogalmazvány 15. oldalán az 5. ütem után buborékban beékelte két ütemet, majd a második hegedűsorban folytatta a komponálást. Ezután 13 ütemet kihúzott, és egy újabb, 8 ütemes részt komponált meg, de a harmadik változat utolsó két ütemét meghagyta. Összességében tehát a 4. változat 45 ütem. Ez az első változat, ami felidézi a Friss tétel második tánc témáját. A 4. változatban Bartók a hegedűszólamból törölte az előadói

⁴³ Lásd a 27. lábjegyzethez tartozó idézetet.

szempontból nehezebben megvalósítható kvartnál nagyobb ugrásokat tartalmazó részt. Elképzelhető, hogy a könnyebb játszhatóság miatt semmisítette meg, így előadói szempontból egy egyszerűbb befejezés-változat jött létre. A forma már hasonlít az elsőkiadásban megjelent befejezésre.

2. kottapélda, az új, 8 ütemes rész az utolsó két ütemmel

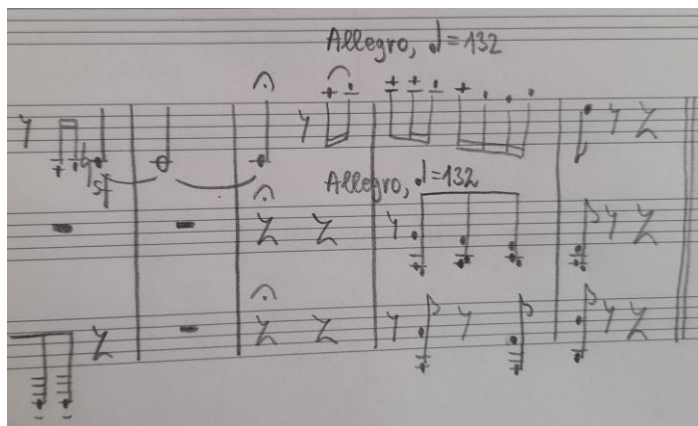
A következő, 5. változat az előző verzió letisztázott kézírata, és újabb kiegészítéseket tartalmaz.⁴⁴ Ez lesz majd az elsőkiadás metszőpéldány befejezésének 1-2. oldala. Ennek a változatnak van egy autográf hegedűszólam, amelyben a 8. oldalon található egy Székely Zoltán által másolt rész, amelyet a Bartók Archivum kéziratjegyzéke is közöl.⁴⁵ Székely kézírásával egy kettősvonallal végződő befejezett verzió található az oldalon. Mivel egy befejezett változat olvasható ki, ezért azt gondolom, hogy egy játszott verzióról van szó. A zongorapartitúra és a hegedűszólam kiegészítések nélküli tartalma megegyezik. Ez az 5. változat 50 ütem. Feltételezésem szerint ez hangzott el az 1928. november 19-i ősbemutatón. Ez az első olyan

⁴⁴ Az általam a Bartók Archivumban megtekintett másolat jegyzékszám: az autográf tisztázott fotokópiája Bartók kézírásos kiegészítéseivel, az UE 9891 elsőkiadás (1929) metszőpéldánya (PB 63VPFC2).

⁴⁵ Az általam a Bartók Archivumban megtekintett másolat jegyzékszám: Autográf hegedűszólam (a 8. oldalon Székely kézírásával másolt rész) (PB 63VFC1).

változat, ami változó ütemszámokkal van leírva. A lejegyzés egyre kidolgozottabbá válik, megjelennek a zipferek, előadói instrukciók és metronomszámok. Világosan látszik, hogy Bartók kiadásra készíti elő a művet, habár még tele van új ötletekkel. A kottapéldán az 5. változat utolsó ütemei láthatóak:

3. kottapélda

Később mindkét kéziratban át lett húzva a befejezés utolsó három üteme, amely után Bartók komponált egy teljesen új anyagból álló részt. A befejezést Bartók egészítette ki Székely kottájában is.⁴⁶ Megjegyzem, hogy Székely autográf szólamában Bartók kézírása alatt halványan kiolvasható a "Hotel Lugano" felirat és zárójelben egy utcanév. Valószínűnek tartom, hogy a felirat Székely Zoltántól származik. Mivel egy jegyzetnek tűnik, ezért úgy gondolom, Székely nem számított rá, hogy Bartók később meghosszabíthatja a befejezést, rámásolva a feljegyzett címre. Meglátásom szerint Székely az ősbemutató előadáson ezt a kottát használhatta, amelyben akkor még csak az általa másolt rész volt. Bartók ezután folytatta munkáját a befejezésen saját zongorakíséretes példányában, majd az új 19 ütemet beírta Székely hegedűszólamába, többek között a hotel-bejegyzésre. Az új zongorakíséretes rész lejegyzése a Fogalmazvány 17. oldalán tűnik fel, amely már szinte megegyezik az elsőkiadással. Ez a 6. változat tehát az előző verzió bővített változata, ami az eddigi leghosszabb verzió, összesen 64 ütem.

A Fogalmazvány 17. oldalának utolsó két ütemében található a következő, kisebb változtatás. Az eredetileg három nyolcadig tartó skálafutamot Bartók megtoldotta további nyolc harmincketted skálával, így a hegedű egy oktávval feljebb, az ütem kettőjén, a zongorával együtt

⁴⁶ Ezt kérdésemre Vikárius László is megerősítette.

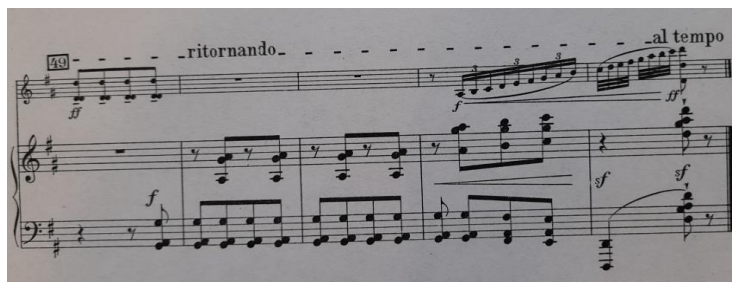
fejezi be a művet. A kiegészített futammal ez a 7. változat, ami az elsőkiadással teljesen megegyező verzió. Az alábbi ábrákon látható a 6. és 7. változat befejező ütemeinek összehasonlítása:

4. kottapéllda

a, 6. változat

b, 7. változat

A Fogalmazvány 17., javított oldalát Pásztory Ditta másolta át⁴⁷ a metszőpéldány már meglévő két oldalának folytatásaként a metszőpéldány 19. oldalára. Így elkészült a zongorakíséretes verzió metszőpéldánya, amelyet Bartók 1929 augusztusában küldött el az Universal Editionnak. Ebből világosan látszik, hogy az 5. változat – tehát a metszőpéldány befejezésének első két oldala – eredetileg végleges verzióknak készült. A metszőpéldány feltételezésem szerint 1929 első hónapjaiban készülhetett el. Ha így történt, akkor 1929 márciusában az angliai bemutatón már az elsőkiadás szólalhatott meg – de még kéziratból.

Ifjabb Bartók Béla gyűjteményében⁴⁸ egy újabb verzió található. Bartók az elsőkiadás nyomtatott példányából több, mint négy oldalt kihúzott a Friss tételből és a befejezésből. A VI-DE jelölés a 23. oldal utolsó taktusától a 28. oldal 5. üteméig tart. A befejezésből csupán 19 ütemet hagyott meg, ami viszont azonos az elsőkiadás ugyanezen részével. Érdekes, hogy azt a részt

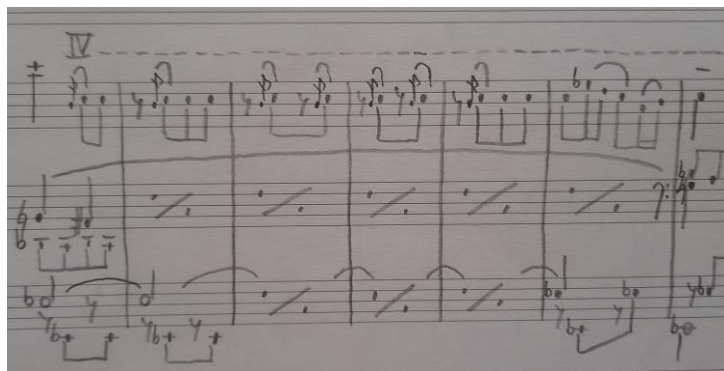
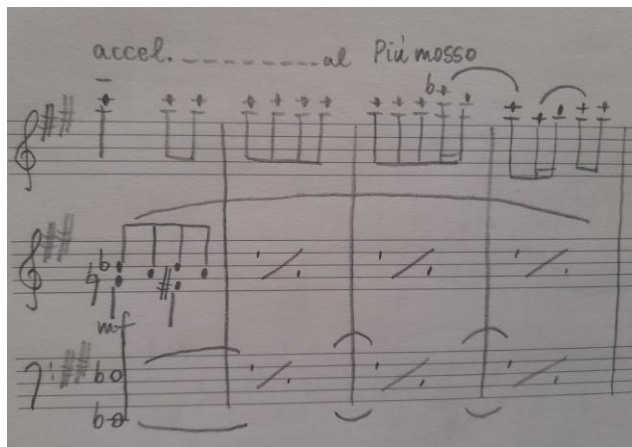
⁴⁷ Somfai, *Bartók Béla kompozíciós módszere*, i.m., 201.

⁴⁸ Az általam megtekintett Bartók Archívumban található másolat jegyzékszám: hosszabb húzással (BBjr).

hagyta meg, ami az elsőkiadás előtti legutolsó ötlet. Ez a 8. változat különálló a többi verziótól, így a nyolcas szám nem feltétlenül tükrözi az evolúció időrendben elfoglalt helyét. Ennek a változatnak nem lett folytatása.

A 9. változat jelentős része a Fogalmazvány 13. oldalán van. Az oldal 4. sorában egy négy ütemes buborékkal indul a verzió, ami az oldal elejére van nyilazva és innen folytatódik a kompozíció. Bartók szinte az egész elsőkiadásban megjelent befejezést átírja. Az eddigi bővülés megáll és új ötletekkel kezdődik előről az építkezés – de már nem a nulláról. Ettől kezdve nem a 2., hanem az 1. változat adja az alapgondolatot. Ez a változat tartalmaz egy olyan új ötletet, ami teljes egészében csak itt jelenik meg. Az említett rész a Fogalmazvány 13. oldalának 17. ütemétől kezdődik, 12 ütemen keresztül tart és Bartók a hegedűszólamot később teljesen elveti. A zongoraszólam lényegét tekintve megmarad. A szakasz tartalmaz egy ”g” húron magas fekvésben játszandó öt és fél ütemes szakaszt. Ez az első olyan változat, ami a második, revideált kiadás témáinak alapját képezi, így lényegében megjelenik a második kiadás kezdeti formája.

5. kottapélda, a Fogalmazvány 13. oldal 13-22. ütem

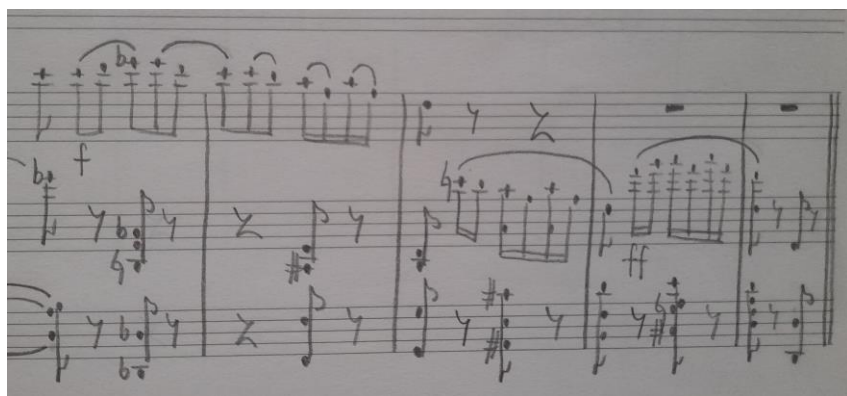

A 9. változat 45 ütemből áll. Ez pontosan úgy jön ki, hogy a Fogalmazvány 13. oldalának 43 üteméhez⁴⁹ hozzáadjuk a hiányzó, befejezést kezdő két taktust: mindegyik befejezés-változat két ütemes zongora bevezetővel indul, amit Bartók nem írt le újra és újra a soron következő változatok elejére, de értelemszerűen megmaradt.⁵⁰

Bartók ebben a változatban kis módosítást végzett. A vége előtt hat ütemmel kiegészítette a befejezést négy plusz ütemmel. Úgy jegyezte le, hogy a két ütem közötti ütemvonalhoz hozzákapcsolt egy-egy buborékot és beleírta a négy új ütemet. A hegedűszólam felett és a zongoraszólam alatt helyezte el. Tehát a 10. változat 49 ütem.

6. kottapélda, a Fogalmazvány 13. oldalának alapja és módosítása:

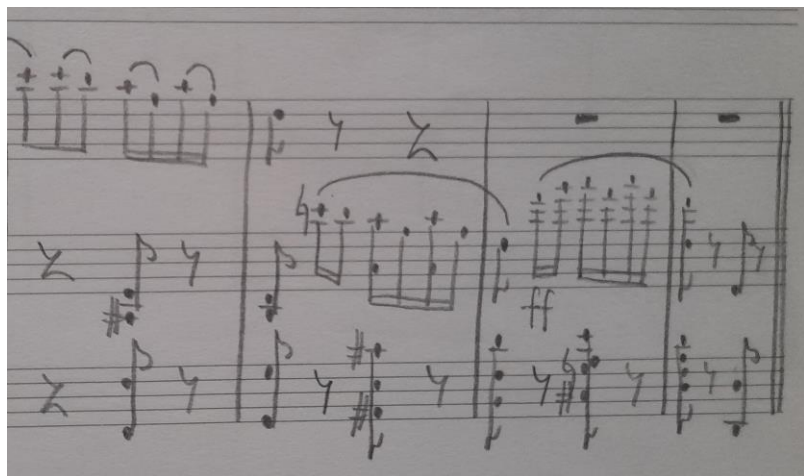
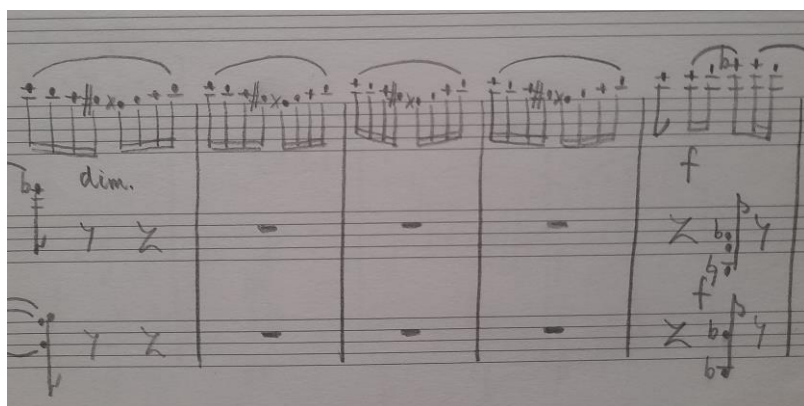
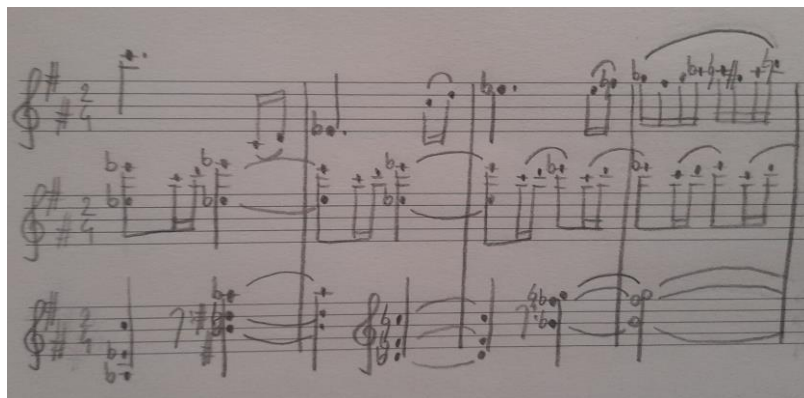
a, 9. változat

⁴⁹ A 43 ütemet a négy ütemes beékelés nélkül számoltam.

⁵⁰ Bartók a Fogalmazvány 19. oldal tetején ezt így jelzi: „II. Rapsz., Friss: 42 után 3. ütemtől ez:”.

b, 10. változat, a négy ütemes beékelés

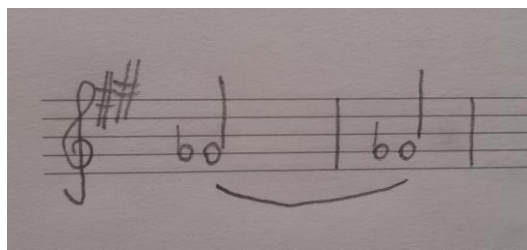

A következő két változat a Fogalmazvány 19. és 20. oldalán található, és szintén több kihúzást és kiegészítést tartalmaz. Ezek a változatok az előbbi témarészek továbbfogalmazott verziói. A 11. változat a 9. változat alapjaira épül. A lényegi különbség az, hogy a Fogalmazvány 13. oldal 17. ütemétől kezdődő 12 ütem hegedűszólamának Bartók csupán az utolsó négy ütemét

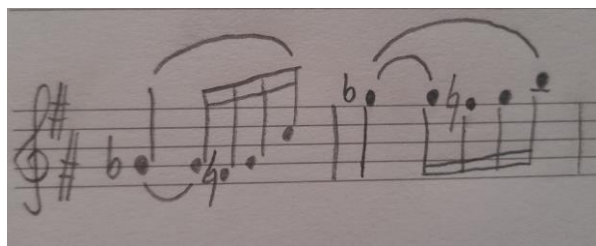
hagyta meg. Ez a rész a Fogalmazvány 19. oldal 24-27. ütemeiben található. Továbbá a Fogalmazvány 13. oldal 31-32. ütemében a hegedűszólamban található két ütem félkotta "gesz" hangot felváltotta a Fogalmazvány 19. oldalának 30-31. ütemében egy negyed és négy tizenhatod formula, valamint a Fogalmazvány 13. oldal 35-37. ütemében a pontozott negyed és két tizenhatodot felváltotta a Fogalmazvány 20. oldalának 3-5. ütemében egy negyed és négy tizenhatod formula. Ezzel mindkét helyen kialakult a végleges verzió, ami a revideált kiadásban megjelent. Az alábbi, 7. kottapéldán megtekinthető. A 11. változat tartalmazza a 19. oldalon található hét áthúzott ütemet, így összesen 48 ütemből áll.

7. kottapélda

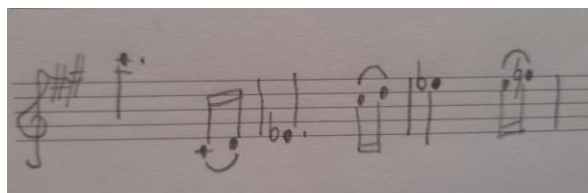
a, 9. és 10. változat

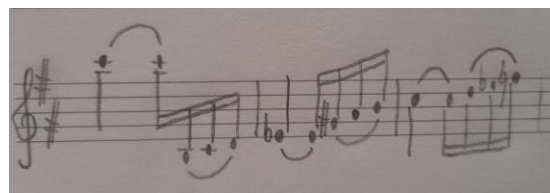
b, 11. változat

c, 9. és 10. változat

d, 11. változat

A 12. változaton belül nem tudom biztosan megállapítani a változtatások időrendi sorrendjét. Bartók a 9. változatban megjelent, majd a 11. változatban négy ütemesre zsugorodott ötletét teljesen elvetette.⁵¹ Elképzelhető, hogy a korábban említett *sul G* rész⁵² előadói megvalósításának nehézsége miatt hagyta ki végleg. Emellett szól, hogy a zongoraszólam lényegét tekintve megmaradt. Úgy gondolom, hogy az áthúzások egyidőben történhettek a 20. oldal 16-18. ütemében lévő átvezetés és a teljesen új zárórész megkomponálásával. Továbbá a 11. változat

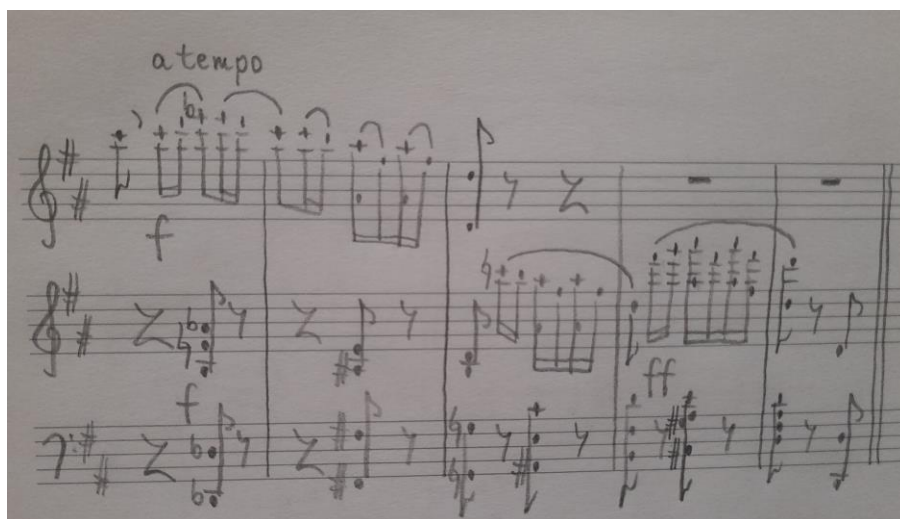
⁵¹ Helyette két ütem megjelent, ami szervesen kapcsolódik az előtte és az utána lévő részhez is. Ez a revideált kiadásban is megmarad. Bartók a második ütemből nyilván sietségből adódóan kihagyta az előjegyzéseket.

⁵² A gyors tempó miatt nehezen megvalósítható az először "e" húrról, majd az "a" húrról "g"-húrra való gyors ugrás.

utolsó része három beillesztett ütemmel bővült. Ebben a változatban jelenik meg először a revideált kiadás végső formájának alapváltozata, ami tehát a Fogalmazvány 19. oldalán kezdődik, a 20. oldalon történik az átvezetés, majd a befejezés az új zárórészrel a 22. oldalon fejeződik be. A 12. változat az eddigi leghosszabb terjedelmű befejezés, 65 ütemmel.

8. kottapéllda, a 11. változat a hegedű átvezetés nélkül és a 12. változat a zárórészre történő hegedű átvezetéssel

a, 11. változat

b, 12. változat

A 22. oldal 9-11. ütemében az áthúzott trillák a 12. változat részei. Később új trillákat írt helyette, így ezzel a kis módosítással létrejött a 13. változat.

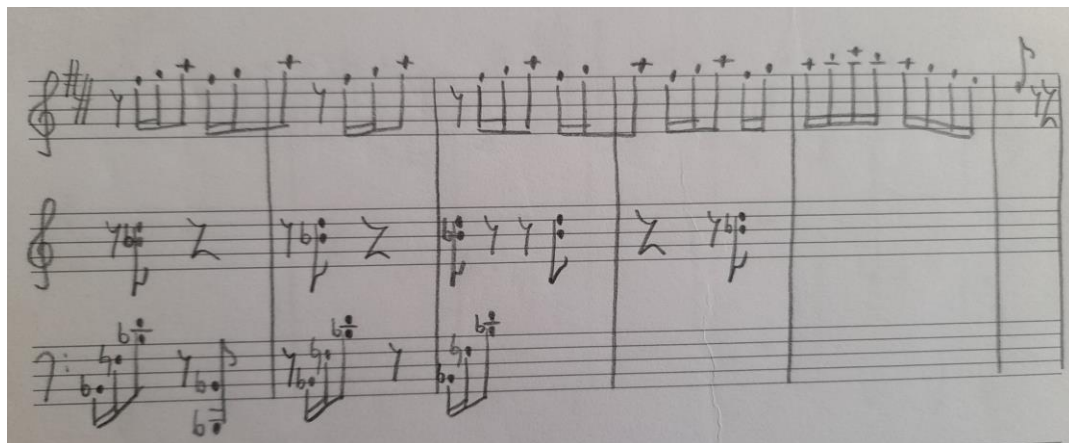
Bartók később a 13. változat – ami csupán a trillák megváltoztatásával különbözik a 12. változattól – külön-külön oldalakon megtalálható részeit átmásolta egybefüggő szakasszá, amely a Fogalmazvány 26-27. oldalán található. Ez a 14. változat összesen 67 ütem. A két ütem eltérés egyikét az adja, hogy Bartók a három beékkelt ütem helyett négyet másolt be. A másik eltérést tanulmányom záró részében tárom fel. Továbbá a 27. oldal 29-33. ütemében a zongoraszólam bal kezében egy módosított verzió jelenik meg. Bartók az említett helyen nem másolta le a 13. változat azonos helyén lévő hangjait, hanem egy új ötlettel állt elő.⁵³ Végül ez a részlet jelent meg a végleges, revideált kiadásban. Ezután újra átmásolta az egész verziót és elkészítette a lichtpaust, amely a Fogalmazvány 24-25. oldalán található. Ezt a lichtpaust véglegesnek tekintette. A Fogalmazvány 25. oldal 29-33. ütemében azonban a 13. változatban látható állapot jelenik meg.⁵⁴ A hibát a lichtpuasban javítani kellett. A javítás nélküli lichtpaus – még ha nagyon rövid ideig is – a 15. változat, amely az említett öt ütemben különbözik a 14. változattól. Rejtélyes, hogy végülis Bartók melyik változatról másolhatta a lichtpaust, mivel tehát a 13. és 14. változattól is eltér, a kettő ötvözetéből jött létre. A másolási hibát később átjavította a végleges, a 14. változatban megtalálható, a Fogalmazvány 27. oldalának 29-33. ütemében látható hangjegyekre. A lichtpaus javított változata lett a 16. változat, amely szintén 67 ütem és teljesen megegyezik a revideált kiadással. A javított lichtpaus utolsó ütemeiben azonban még további módosulások történtek. Ezek lesznek a 17. és 18. változatok, amely módosulások túlnyúltak a nyolc éves alkotói perióduson. Annak érdekében, hogy érthető legyen a záró ütemek teljes evolúciós folyamata, végigveszem ezeknek a taktusoknak a változásait az első fogalmazványtól az utolsó legkisebb változásig. A következő részben kottapéldákkal illusztrálva bemutatom a Rapszódia-befejezések utolsó ütemeinek alkotói folyamatát.

1. változat, 21 ütem

Az 1. változat az alábbi kottapéldán látható hat ütemes befejezése a Fogalmazvány 16. oldalán az öt sorban szerkesztett kézirat első, harmadik és negyedik sorában található. A javítások nélküli eredeti állapotban – az 1. változatban – a hegedűszólam utolsó ütemeiben nincs írva zongoraszólam. Ebben a befejezetlen változatban egyszerű a szerkesztési mód.

⁵³ Ez a korábbi verziókhoz képest szokatlan megoldás. Bartók a kisebb egységekben történő módosításokat általában azután csinálta, miután lemásolta az előző verziót.

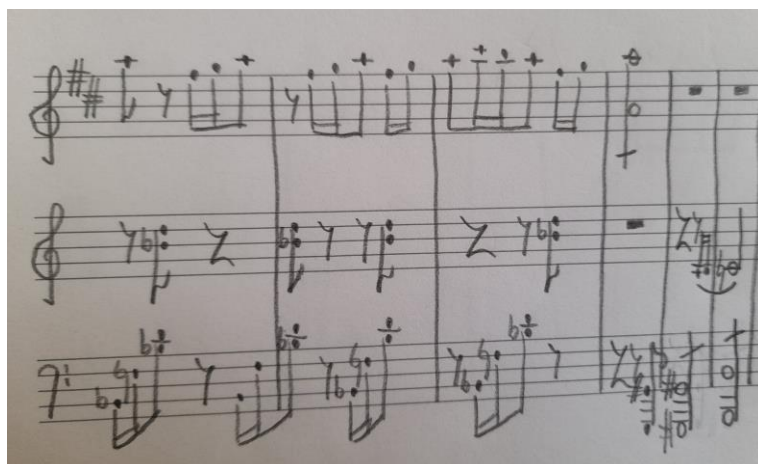
9. kottapéllda

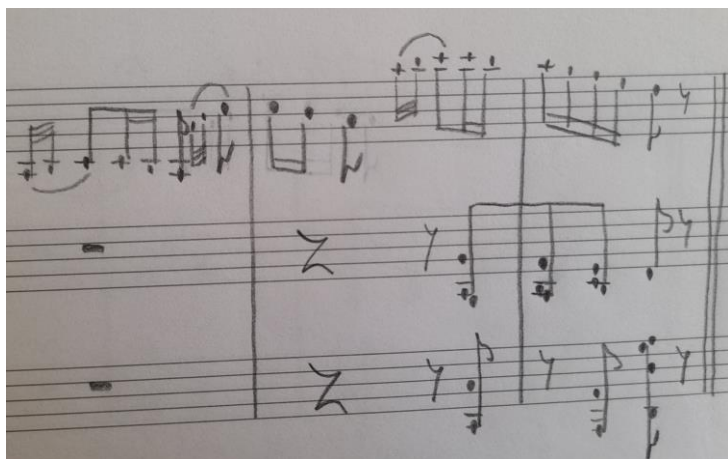

2. változat, 25 ütem

Ahogy korábban említettem, a Fogalmazvány 16. oldalán található töredék a 2. változatot is tartalmazza. A hegedűszólamban tett javítások pontosabb képet adnak Bartók további terveiről. A három ütemes lezárás nem folytatólagosan következik az előző részből, hanem egy kétütemes szünet után. Ez a szünet egy ideig rövidül majd a további verziókban, de az ötlet alapja megmarad. A záró ütemekben már a zongoraszólam is megjelenik. A 2. változat tematikus anyaga az alapját képezi a további néhány verzióknak. Ez a verzió már be van fejezve. A kottapéldán az utolsó kilenc ütem látható.

10. kottapéllda

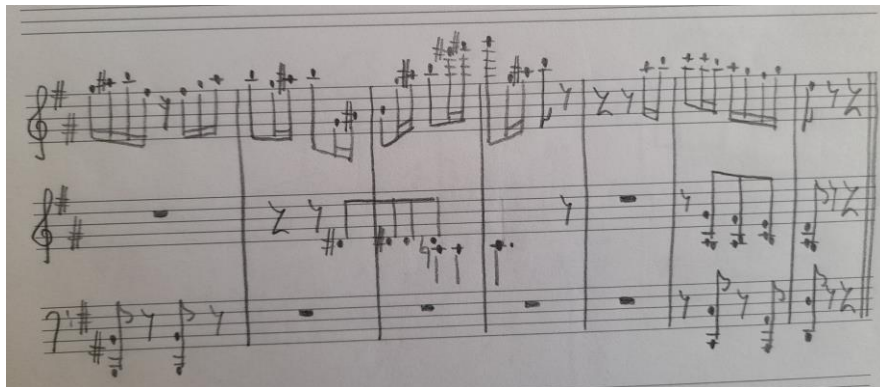

3. változat, 48 ütem

A záró formulát vizsgálva csak a hegedűszólamban történt változtatás az előző verziókhöz képest: a "fisz" után "g" következik és nem "e". Továbbá az utolsó ütem egyére fejeződik be a darab, ami határozottabbá teszi a lezárást.

11. kottapéllda

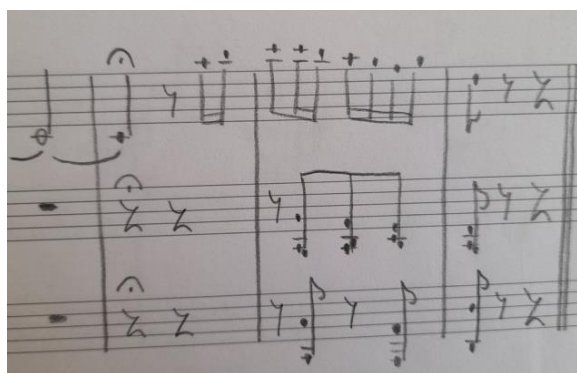
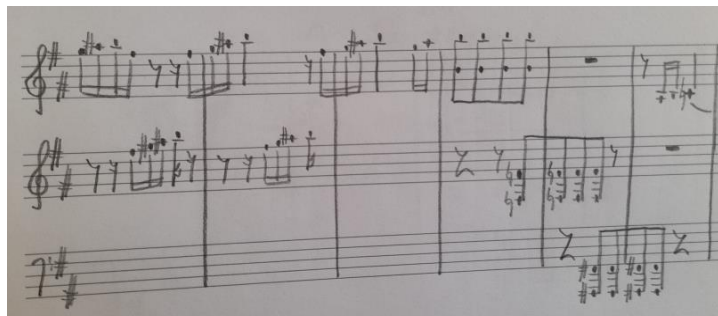

4. változat, 45 ütem

A hegedűszólamban a záró taktusok előtti "c"-n a fermata itt jelenik meg először. Minden bizonnyal az utolsó két és fél ütem erőteljes hatását fokozza. Mint már korábban említettem, a "c" – még fermata nélkül – a 2. változat zongoraszólamában jelent meg legelőször.

A 12. kottapéldán a 4. változat utolsó 10 ütemén keresztül látható, hogy Bartók az előző verzióban található, nagyobb ugrásokat tartalmazó részt megsemmisítette és helyette egyszerűbben játszható hegedűszólamot kreált.

12. kottapéllda

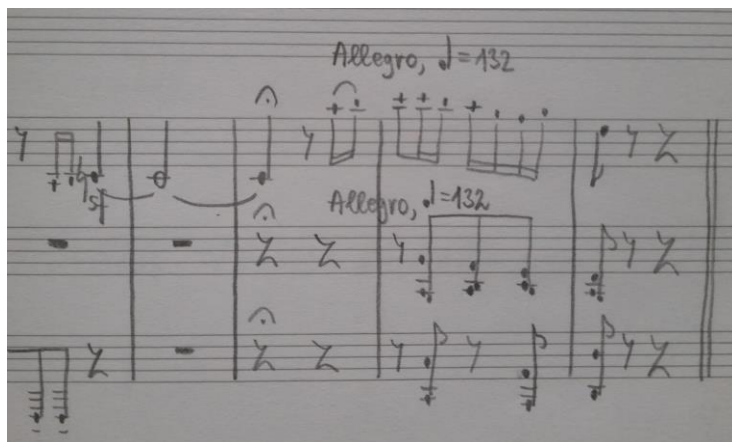

5. változat, 50 ütem

A zongoraszólamban Bartók kipótolta az üresen hagyott részeket valamint több fejlesztés is történt a záró taktusokat tekintve. Az alábbi ábrán ezek, valamint a hegedűszólamban végzett kisebb ritmikai változtatások láthatóak. Az előző verzióban megtapasztalt egyszerűbb játszhatóság megmarad. Az utolsó három taktus változatlan az előző verzióhoz képest, de itt jelenik meg először az *Allegro* tempojelzés és a metronomszám.

13. kottapéllda

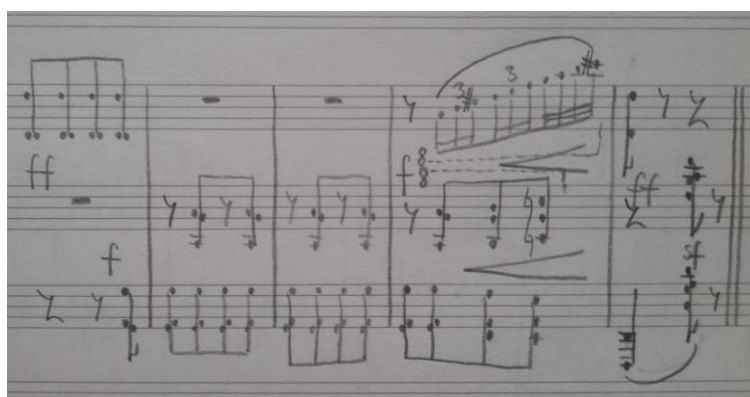
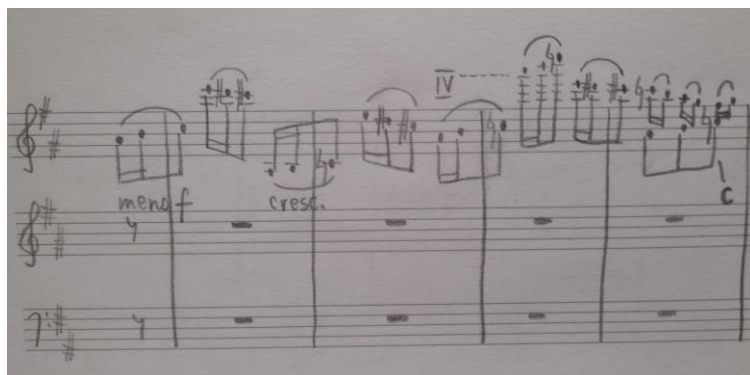

6. változat, 64 ütem

Ahogy a 4. és 5. változat ábráin látható, a hegedűszólamban a fermata "c" után Bartók hirtelen lezárta a művet egy két és fél ütemes záróformulával. Itt, a 6. változatban, az előbb említett záróformulát áthúzza, és a hegedű fermata "c"-jét átkötötte egy, a Fogalmazvány 17. oldalának első ütemében található másik "c"-re, ami így rávezet egy hosszabb, teljesen új részre. Ez ugyanaz az ötlet, ami a 3. változatban a zongoraszólamban zajlott le. A hegedűszólam előadói szempontból az eddigi legnehezebb kihívás elé állítja az előadót. A virtuóz szakasz megfelelően előkészíti a mű lezárását. A kottapélda ötödik ütemében van rekonstruálva, hogy Bartók a Fogalmazvány 17. oldal 14. ütemében a "c" alá odaírja betűvel a feloldójel ellenére, hogy "c". Egy csillaggal jelölve a lap aljára újra leírja ezt a formulát feloldójel nélkül. Ezzel szerette volna többszörösen jelezni, hogy semmi nem indokolja, hogy bárki "cisz"-t játsszon. Azon a helyen elég sűrű és kissé maszatos a kottakép, ráadásul a kottaolvasást az is megzavarhatja, hogy Bartók a hegedűszólamban a "fisz" és "gisz" előjegyzés helyett véletlenül "fisz" - "cisz"-t írt. Nem gondolom viszont, hogy csupán a maszatos kottakép miatt jelezte ilyen egyértelműen a "c"-t. Mivel egymás utáni ütemekben folyamatosan "cisz" és "c" váltja egymást, ezért az érthetőség kedvéért mindig kiírta a más oktávban megjelenő keresztek után a feloldójelet is. Az utolsó előtti ütemben megjelenik egy skálafutam a hegedűszólamban, ami a korábbi befejezésektől teljesen eltérő ötlet. A 6. változat befejező 10 ütemét mutatom be a következő kottapéldában:

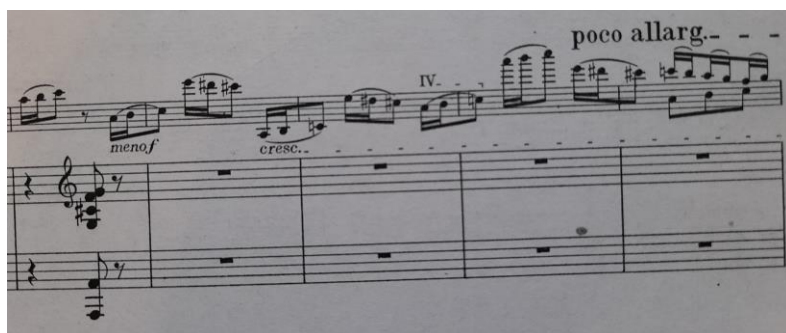
14. kottapéllda

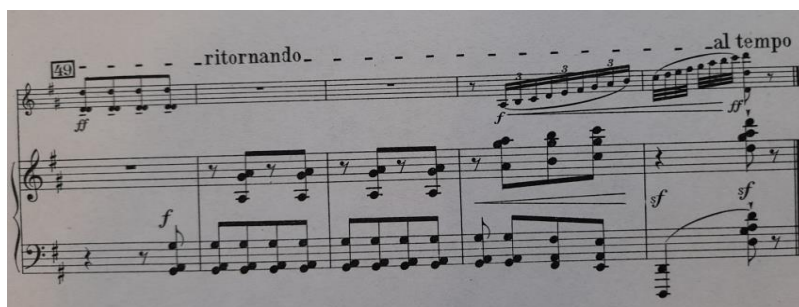

7. változat, 64 ütem

A 7. változat az elsőkiadással teljesen megegyezik. A 6. változathoz képest az utolsó két ütemben történt módosítás. Bartók az utolsó ütemben látható nyolc hangú skálafutamot utólag illesztette hozzá az ütem felett beékelve. Így a hegedű egy oktávval feljebb, egyszerre fejezi be a művet a zongorával.

15. kottapéllda

8. változat, 19 ütem

A 8. változat elkülönül a többi változattól. Itt nincs javítás, beillesztés vagy új ötletek. Bartók az elsőkiadás nyomtatott kottájában több, mint négy oldalt kihúzott a Friss tételből, aminek eredményeképpen 19 ütem maradt meg a befejezésből. Szinte elképzelhetetlen, hogy játszott volna valaki ebben a formában a művet. Az ábrán látható utolsó néhány ütem változatlan az előző, 7. változathoz képest.

16. kottapéllda

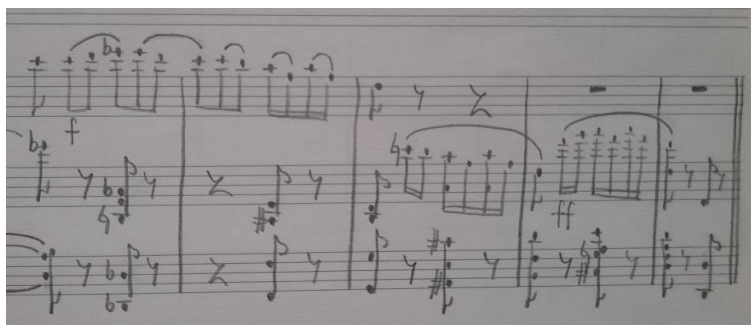

9. változat, 45 ütem

A kottapéldában az utolsó kilenc ütem látható. Ez az első alkalom, hogy a zongora tematikus anyaggal fejezi be a művet – a hegedű nélkül. Az előző verziókban inkább a hegedű dominált a befejező ütemekben, itt viszont egyenrangú partnerként jelenik meg a két hangszer. A hegedű befejezés hasonlít a 1-5. változat záró ütemeire, de a hegedű záróhangja utáni három ütemes zongora lezárás új ötlet. Érdekes, hogy Bartók kissé átdolgozva, de visszatért eredeti ötletéhez,

miszerint a mű a kezdeti fázisokban megjelent tematikus anyaggal fejeződjön be, mindezt úgy, hogy elvetette az elsőkiadás befejezését. Az elsőkiadás ötletéhez nem tért vissza a későbbiekben, tehát az a lezárás zsákutcának bizonyult.

17. kottapéllda

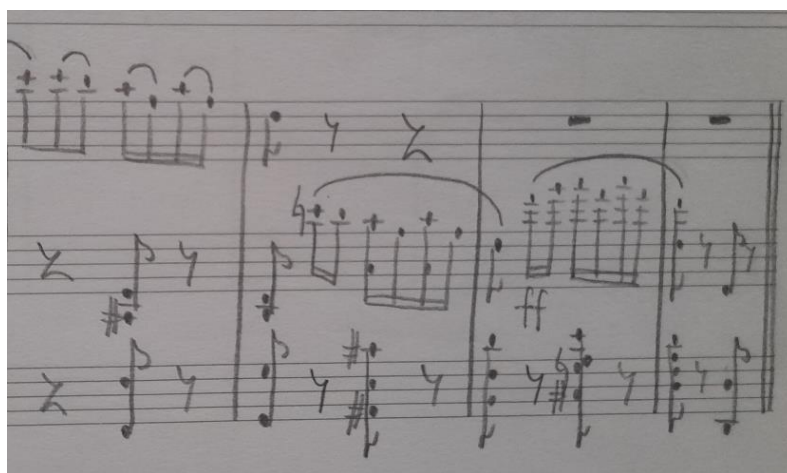
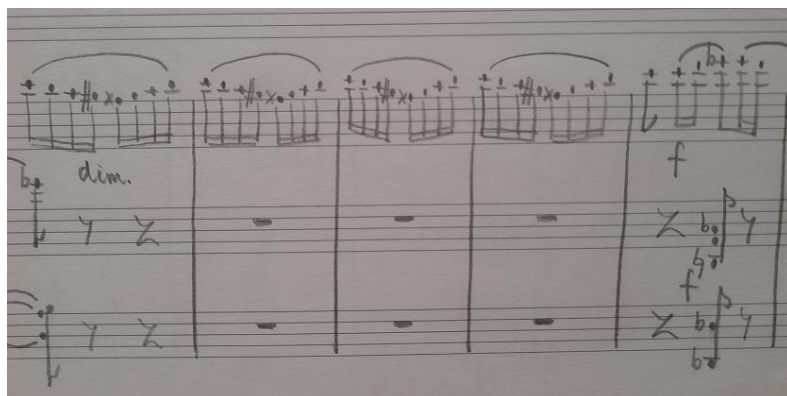

10. változat, 49 ütem

A 10. változat befejezésének végén annyi változás történt, hogy Bartók beékelte négy ütemet.

18. kottapéllda

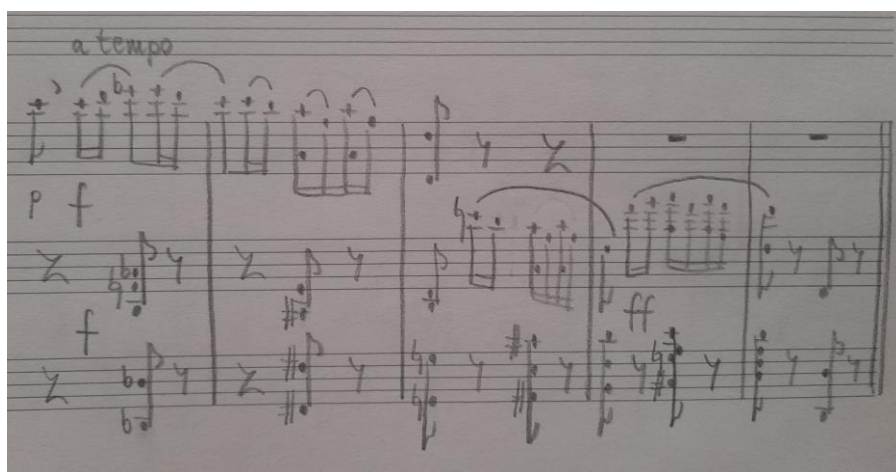
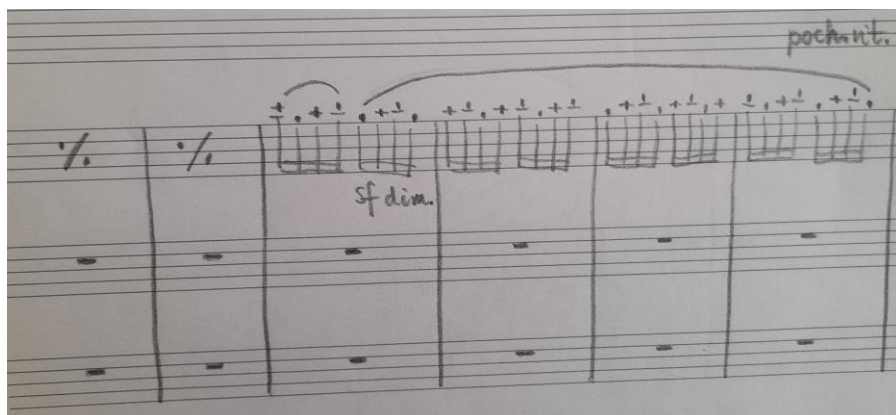

11. változat, 48 ütem

A 11. változat – az alábbi kottapéldán látható – utolsó ütemeiben Bartók a hegedűszólamban kiegészítette az "a" és "d" hangokat oktávokra. Az ábra 12. ütemében a zongoraszólám akkordjában feloldja az előző verzióban található "fis"-t "f"-re. A 10. változatban látható négy ütemes beékelést változtatás nélkül lemásolta.

19. kottapéllda

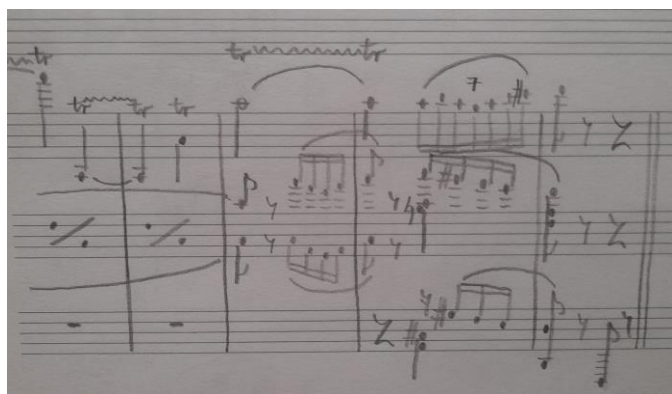
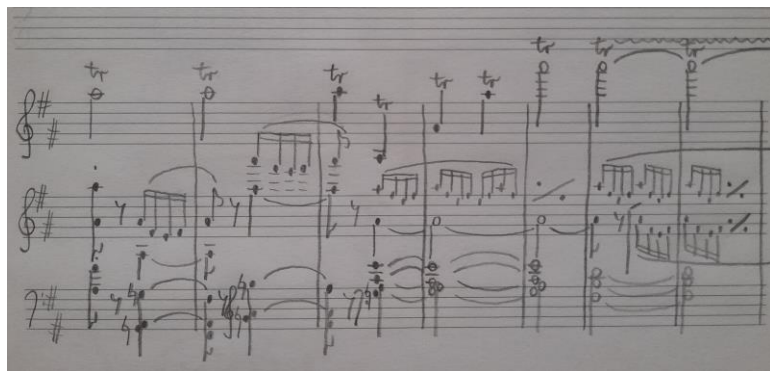

12. változat, 65 ütem

A 12. változat végén Bartók újabb három ütemet ékelt be. Az ábrákon látható, hogy a hegedű *cadenzája* egyre hosszabbá válik. A 9. változatban még nem volt *cadenza*, a 10. és 11. változatban 4 ütemes lett, a 12. változatban már 7 ütemmé bővült.

Ebben a verzióban megjelenik egy teljesen új elemeket tartalmazó, 19 ütem hosszúságú befejező rész, amely a Fogalmazvány 22. oldalán található. Ez a végleges, revideált verzió alapformája. A mű utolsó ütemeiben a két hangszer egyenrangú és egyszerre fejezi be a művet. A 20. kottapélda 3-5. ütemeiben látható trillák nem képezik majd a végső verzió részét. Ezeket Bartók kihúzta, de alatta látszanak a korábbi hangjegyek. A 20. ábrán ennek rekonstrukciója látható. Megjegyzem, hogy ez a változat még nem tartalmaz fermata-s trillát. Ahogyan majd később látható, a revideált kiadásban ez megváltozik.

20. kottapéllda

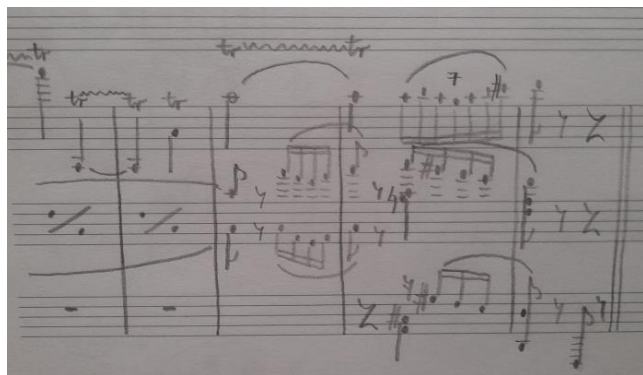

13. változat, 65 ütem

Az ábra 3-5. ütemeiben már a trillák végleges verziója látható, amire Bartók az áthúzott trillákat kijavította. Érdeemes megfigyelni, hogy a 12. változatban és itt, a 13. változatban egy "d" hanggal fejezi be a zongora a művet. Ez egyik korábbi verzióban sem volt megfigyelhető.

21. kottapéllda

14. változat, 67 ütem

Ez a befejezés-változat a revideált kiadással szinte teljesen megegyezik. Bartók ezt a másolatot a Fogalmazvány 26-27. oldalán készítette el. Az *a* ábrán látható, hogy a hegedűszólamba beékelte egy fermata "a" hangot, így a befejezés utolsó része egy ütemmel hosszabbá vált az előző verzióhoz képest. A másik beékelést korábban már taglaltam. A zongora már két "d" hanggal fejezi be a művet.

22. kottapélda

a,

b,

15. és 16. változat, 67 ütem

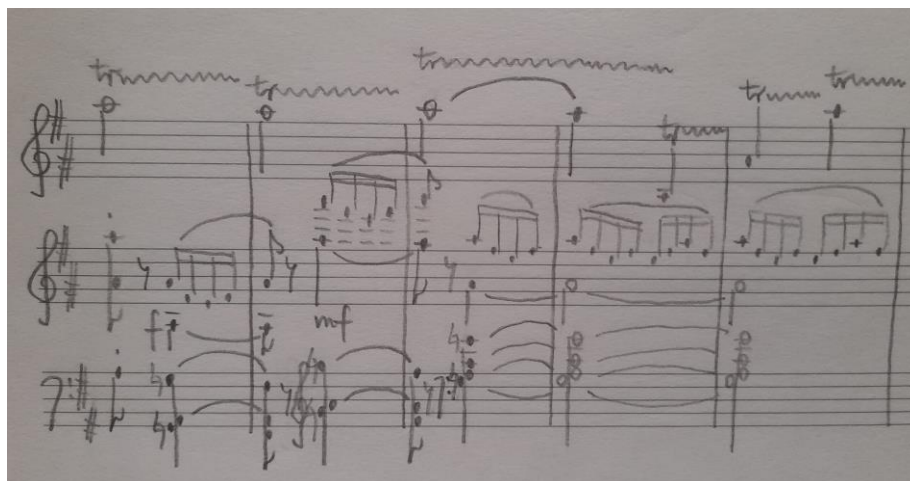
A 15. változat a lichtpaus, amely a Fogalmazvány 24-25. oldalán található. Bartók másolatokat készített erről a kéziratról és beragasztotta, beillesztette munkapéldányaiba és játszópéldányaiba. Ez a változat tartalmaz egy másolási hibát, amelyet tanulmányom első részében már bemutattam. Bartók később javította a hibát, de alatta jól látszik, mi volt az eredeti lejegyzés. Az öt ütem másolási hiba a Fogalmazvány 25. oldal 29-33. ütemében található, amely a *b* ábrán látható. A *c* ábrán a javított verzió látható, ami a végleges, revideált verzióval megegyezik. Ez a 16. változat a javított lichtpaus. A 15. és 16. változatban a zongora három "d"-vel fejezi be a művet, amely az *a* ábrán látható. Ez az apró eltérés bizonyítja azt, hogy a 14. – ahol két "d" van – és a 16. változat két különböző verzió.

23. kottapéllda

a,

b, 15. változat, 29-33. ütem

c, 16. változat, 29-33. ütem

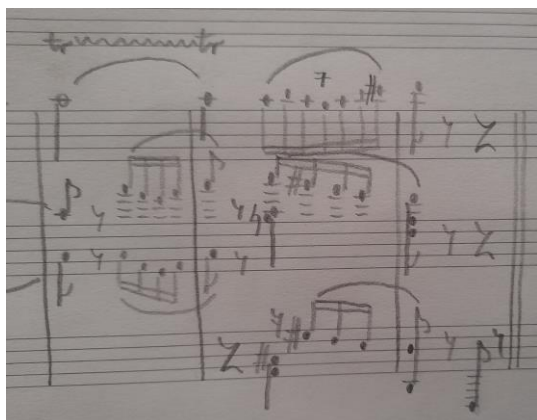
17. változat, 67 ütem

Ezt a változatot Bartók 1939-es olaszországi turnéján használt játszópéldánya adja, amelynek másolatát megtekintettem a Bartók Archívumban⁵⁵. A koncerteken Zathureczky Edével adta elő a művet. Miután megvizsgáltam a kottát, észrevettem, hogy a zongorapartitúra utolsó ütemében Bartók beírt a hegedűszólamba egy plusz "d"-t. Ez egyik változatban sem szerepel. Valószínűleg Zathureczky bejátszhatott egy plusz "d" záróhangot és Bartók ezt elfogadta, majd beírta a kottájába. Ez egészen különleges gesztus Bartóktól. A befejezés evolúciója még az utolsó ütem utolsó hangján is folytatódott tizenegy évvel az első fogalmazvány után. Először egy "d", aztán kettő, majd három és végül négy. Bartók megengedte, hogy a hegedű a zongorával együtt fejezze be a művet, bár ez soha nem jelent meg kiadásban. A játszópéldányban több más bejegyzés is található, de azok feltárása nem témája tanulmányomnak. Érdekes, hogy Bartók olaszországi játszópéldánya ugyanazt a másolási hibát tartalmazza, mint a javítás nélküli lichtpaus példány. Ez a 15. változat *b* ábráján látható. Ebből arra következtetek, hogy a lichtpausról készült másolatok még azelőtt elkészültek, mielőtt Bartók kijavította volna a lichtpaust. Így történhetett meg, hogy Bartók és Zathureczky olaszországi koncertjein egy korábbi befejezés-változat ötütemes része szólalt meg. Ez a játszópéldány felveti a kérdést, hogy a lichtpaus javítása esetleg csak az 1939-es olaszországi turné után történt meg. Tehát legalább négy évvel azután, hogy Bartók 1935-ben – a kiadás reményében – elküldött egy másolatot az Universal Editionnak.

⁵⁵ Jegyzékszáma: a másik példány a litografált változtatásokkal, Bartók játszópéldánya 1939-ben Olaszországban (PB 63VPFC3).

24. kottapélda, az utolsó ütem evolúciója a 12. változattól a 17. változatig

a, 12. és 13. változat

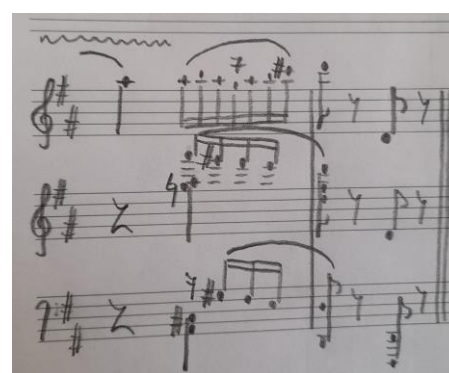
b, 14. változat

c, 15. és 16. változat, revideált kiadással azonos

d, 17. változat, Bartók játszópéldánya Olaszországban

18. változat, 67 ütem

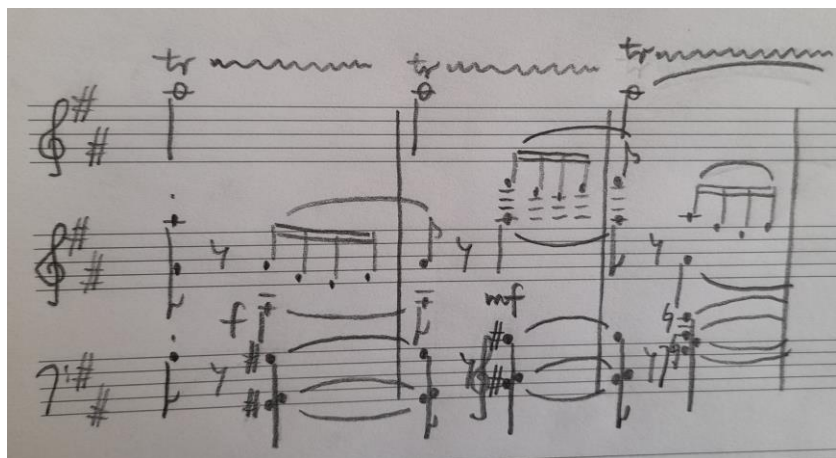
Bartók utoljára Antal Jenővel közösen játszotta a 2. rapszódiaát 1941. február 7-én, a Princetoni Egyetemen. Ez alkalommal a szerző megajándékozta Antal Jenőt a mű egy dedikált példányával. A kotta előlapjára ezeket a szavakat írta: „Antal Jenőnek sok köszönettel a szép előadásért”.⁵⁶ A kottának ugyanaz a javítás nélküli lichtpaus adja az alapját, mint az olaszországi játszópéldánynak. A befejezésnek azon a helyén, amelyen korábban másolási hiba történt, egy eddig nem látott változtatás bukkan fel. Bartók belejavított a játszópéldányba. Az egyedi verzió az *a* ábra zongoraszólamának bal kezében látható. A *b* ábra a revideált kiadás azonos helye. Meglepő, hogy

⁵⁶ Az általam a Bartók Archívumban megtekintett másolat jegyzékszám: a litografált változtatások beragasztásával, Antal Jenőnek dedikált példány, 1941. febr. (BBA 3305).

1941-ben, az első változat után tizennégy évvel Bartók még mindig változtat a befejezésen. Ez messze túlszárnyalja azokat a feltételezéseket, amelyek szerint Bartók nyolc évig változtatott a művén. Több mint valószínű, hogy Bartók és Antal Jenő az 1941-es koncerten ezt a verziót játszották. Így megállapíthatom, hogy a második, revideált kiadás nem az utolsó változat, hanem a végleges változat.

25. kottapélda

a, Antal Jenő játszópéldánya

b, revideált kiadás

Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

